

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 49 (2)/2019, s. 107–127

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2019.016>

JULIUSZ S. TYM*

Dzieje wojska Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w historiografii ostatnich trzech dekad

History of the Army of Polish Armed Forces in West in Historiography last three decades

Streszczenie. Artykuł poświęcony jest historiografii wojska Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w ostatnich trzech dekadach. Autor omawia zmiany, jakie nastąpiły w historiografii tego tematu po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w latach 1989–1990. Analizuje wspomnienia oraz nowe monografie poświęcone poszczególnym rodzajom broni i służb, wyższym związkom taktycznym, dywizjom i brygadam oraz pułkom, wybranym aspektom formowania i funkcjonowania wojska oraz jego udziału w działaniach wojennych, ponadto prace z zakresu biografistyki wojskowej, a także edycje źródeł. Opisuje zarówno prace historyków polskich, jak i autorów zagranicznych.

Abstract. The subject of the article is the historiography of the Army of the Polish Armed Forces in the West in the last three decades. The author discusses the changes that took

* Akademia Sztuki Wojennej, al. Gen. A. Chruściela 103 00-910 Warszawa, j.tym@akademia.mil.pl, ORCID: 0000-0002-0787-9260.

place in the historiography of this subject at the moment when Poland regained independence in 1989–1990. He analyzes memories and new monographs regarding branches – the Arms and the Services, higher tactical commands, divisions, brigades and regiments, selected aspects of formation and functioning of the Army and its participation in military operations, military biography and source editions. It describes both the work of Polish historians and foreign authors.

Słowa kluczowe: Polskie Siły Zbrojne, wojsko, historiografia

Keywords: Polish Armed Forces, Army (Land Forces), Historiography

Rozpoczynając analizę rozwoju literatury dotyczącej jednego z rodzajów Sił zbrojnych Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie od kwestii terminologii wojskowej należy podkreślić, że całość sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej funkcjonujących w latach 1940–1947 na Obczyźnie i podległych Prezydentowi Rzeczypospolitej Polskiej i Naczelnemu Wodzowi z siedzibą w Londynie nosiła nazwę „Polskie Siły Zbrojne” (PSZ) i termin w takim brzmieniu jest używany w niniejszym studium. W historiografii okresu PRL stosowane było w odniesieniu do tych sił określenie „Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie”, które utrwaliło się, zapewne ze względu na używanie tej samej nazwy przez tzw. odrodzone Wojsko Polskie, czyli siły zbrojne formowane w ZSRS w latach 1943–1945. Dodać trzeba, że wykreowane wówczas określenie objęło również Wojsko Polskie we Francji w latach 1939–1940, w którym nie używano nazwy „Polskie Siły Zbrojne”¹. Również współczesna polska historiografia nadal posługuje się określeniem „Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie”.

¹ W mających podstawowe znaczenie dla formowania i funkcjonowania jednostek polskich umowach wojskowych pomiędzy rządami Francji i Polski użyte zostały wyłącznie określenia Wojsko Polskie – l'Armée Polonaise, Polskie Siły Powietrzne – Forces Aériennes Polonaises. Nigdzie nie posługiwano się wówczas nazwą Polskie Siły Zbrojne (Forces Armées Polonaises). Teksty umów w obu wersjach językowych: *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 2: *Kampanie na obczyźnie*, cz. 1: *Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Londyn 1959, s. 22–26, 183–184.

Zgodnie z ówczesnymi uregulowaniami formalno-prawnymi PSZ dzieliły się na dwa podstawowe rodzaje sił zbrojnych: wojsko, czyli siły lądowe oraz marynarkę wojenną. W czasie drugiej wojny światowej doszło do wyodrębnienia nowego rodzaju sił zbrojnych – dotychczasowe lotnictwo, traktowane jako rodzaj broni technicznych w składzie wojska, usamodzielniało się przyjmując nazwę „Siły powietrzne”. Mając na uwadze to, że autor niniejszego studium skupił się na siłach lądowych określanych ówczesnie jako wojsko, właśnie w takim brzmieniu jest używana nazwa tego rodzaju sił zbrojnych².

Pomimo upływu ponad 70 lat od zakończenia drugiej wojny światowej w historiografii polskiej nadal brakuje pracy, która w sposób kompleksowy podejmowałaby problem PSZ. Podstawowe informacje dotyczące formowania i funkcjonowania PSZ, a także ich działań bojowych w kampanii włoskiej i kampanii w północno-zachodniej Europie, zawierają obie części drugiego tomu syntezy „Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej”, jednakże obraz ten jest niepełny, ponieważ dzieło to nie zostało ukończony³. Za taką pracę nie może być uznany – ze względu na jednostronne ujęcie problematyki polityczno-wojskowej i liczne błędy – poprawny jedynie w warstwie faktograficznej w odniesieniu do działań zbrojnych, tom drugi syntezy „Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej”⁴.

W odniesieniu do historiografii krajowej należy zaakcentować, że w 1989 roku przestały istnieć funkcjonujące wcześniej ograniczenia badań nad dziejami oręża polskiego, które odcisnęły silne piętno na historiografii krajowej z lat 1945–1989. Atmosfera wokół PSZ zbudowana w Kraju po drugiej wojnie światowej nie sprzyjała publikowaniu zarówno wspomnień żołnierzy „reakcyjnych”, a później już tylko „niesłusznych” sił zbrojnych,

² W 1930 r. termin wojsko definiowano następująco: „siła zbrojna lądowa, w odróżnieniu od morskiej; regularna, w odróżnieniu od pospolitego ruszenia, czyli milicji”. Zob. *Wielka ilustrowana encyklopedia powszechna*, t. 17, Kraków [b. r. w.], [tzw. Encyklopedia Gutenberga, 1930 r. – J. S. T.], s. 186.

³ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 2: *Kampanie na obczyźnie*, cz. 1: *Wrzesień 1939 – czerwiec 1941*, Londyn 1959; cz. 2: *Czerwiec 1941 – czerwiec 1944*, Londyn 1975.

⁴ *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej*, t. 2: *Walki formacji polskich na Zachodzie 1939–1945*, red. W. Biegański, Warszawa 1981.

których zwierzchnikiem były legalne władze Rzeczypospolitej Polskiej, jak i obiektywnych opracowań na ich temat. Dlatego dopiero w 1958 roku ukazało się pierwsze wydanie książki Franciszka Skibińskiego „Pierwsza pancerna”⁵. Po nim swoje wspomnienia wydał płk dypl. Władysław Dec⁶. Mając na uwadze to, że obaj oficerowie zajmowali stanowiska dowódców brygad w 1 Dywizji Pancerniej należy przypomnieć, że w PRL nigdy nie zostały wydane wspomnienia dowódcy tej dywizji gen. Stanisława Maczka, który we wrześniu 1946 roku został pozbawiony obywatelstwa przez wasalne wobec ZSRS władze komunistyczne.

Brak rzetelnych publikacji na temat wysiłku bojowego PSZ spowodował to, że nieliczne wspomnienia żołnierzy tej armii, które ukazały się na fali przemian lat osiemdziesiątych XX wieku przyjęto z dużym zainteresowaniem⁷. Opublikowano wówczas nawet mocno zbeletryzowane wspomnienia oficera Pułku 6 Pancernego „Dzieci Lwowskich” mjr. Bohdana Tymienieckiego, które po raz pierwszy zostały opublikowane w 1971 roku w Londynie⁸. W 1985 roku staraniem Instytutu Prasy i Wydawnictw „Novum” należącym do Chrześcijańskiego Stowarzyszenia Społecznego ukazały się wspomnienia kapelana 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej ks. Franciszka Mientkiego, które zostały wznowione dwa lata później⁹. Wspomnienia kolejnego oficera 1 Dywizji Pancerniej, dowódcy plutonu w 10 kompanii saperów, ppor./mjr. Mieczysława Borchólskiego ukazały się już w innych warunkach ustrojowych¹⁰.

Można przyjąć, że 1990 rok stanowił umowną granicę wyznaczającą radykalną zmianę w podejściu do badań nad dziejami wojska PSZ, która bardzo szybko stała się widoczna na rynku książki historycznej. Wydawcy

⁵ F. Skibiński, *Pierwsza pancerna*, Warszawa 1958, 1960, 1966, 1968, 1970, 1979.

⁶ W. Dec, *Narwik i Falaise*, Warszawa 1959 (wyd. 2, Warszawa 1967).

⁷ J. Kamiński, *Od konia i armaty do spadochronu*, Warszawa 1985; A. Majewski, *Wojna, ludzie i medycyna*, Lublin 1987; W. Pietrzak, *Przez wzgórza Italii*, Warszawa 1989; J. Nowakowski, A. Połozynski, M. Kowalski, *Z dziejów 10. pułku strzelców konnych*, Warszawa 1982; J. Nowakowski, *Z proporczykiem na antenie*, Warszawa 1986.

⁸ B. Tymieniecki, *Na imię jej było Lily*, Londyn 1971, Warszawa 1984, 1987, 2009.

⁹ F. Mientki, *Bóg i Ojczyzna. Wspomnienia kapelana Wojska Polskiego*, Warszawa 1985, 1987.

¹⁰ M. Borchólski, *Z saperami generała Maczka*, Warszawa 1990.

zaczęli publikować przede wszystkim te spośród publikacji emigracyjnych, które najłatwiej było wówczas pozyskać. Z tego powodu w pierwszej dekadzie lat dziewięćdziesiątych XX wieku opublikowano w Polsce wspomnienia Ambasadora RP w Londynie, późniejszego Prezydenta Rzeczypospolitej Edwarda Raczyńskiego¹¹, szefa Sztabu Naczelnego Wodza gen. Stanisława Kopańskiego¹², a także dowódców szczebla taktycznego: gen. dyw. Klemensa Rudnickiego¹³ oraz gen. bryg. Stanisława Sosabowskiego¹⁴. Wkrótce po nich pojawiły się wspomnienia dowódcy 1 Dywizji Pancernej gen. S. Maczka¹⁵. Zastanawiające jest przy tym, że wspomnienia dowódcy 2 Korpusu, przez pewien czas pełniącego obowiązki Naczelnego Wodza gen. Władysława Andersa ukazały się w wolnej Polsce dopiero w 2007 roku, czyli w roku ustanowionym przez Sejm RP jako Rok Generała Władysława Andersa¹⁶. Cennym było wznowienie wydanych po raz pierwszy jeszcze w latach siedemdziesiątych wspomnień dowódcy brytyjskiej 1 Dywizji Powietrznodesantowej gen. Roberta E. Urquharta¹⁷. Do tej kategorii, zwłaszcza w kontekście zrozumienia wydarzeń w ZSRS należy zaliczyć wznowione w Londynie wspomnienia gen. dyw. Zygmunta Szyszko-Bohusza¹⁸.

Nurt wspomnieniowy pozostaje istotnym elementem historiografii wojska PSZ. Do najciekawszych spośród tych, które ukazały się w ciągu

¹¹ E. Raczyński, *W sojusznicy Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939–1945*, Warszawa 1989.

¹² S. Kopański, *Wspomnienia wojenne 1939–1946*, Londyn 1961, 1972, Warszawa 1990.

¹³ K. Rudnicki, *Na polskim szlaku. Wspomnienia z lat 1939–1947*, Londyn 1952, 1983, 1984, 1986; Wrocław 1990.

¹⁴ S. Sosabowski, *Najkrótszą drogą*, Londyn 1957; idem, *Freely I Served. The Memoir of the Commander, 1st Polish Independent Parachute Brigade 1941–1944*, London 1960, 1982, Barnsley 2014; idem, *Parachute General*, London 1961; idem, *Ik vocht voor de vrijheid*, Leiden 1960; idem, *Droga wiodła ugiorem*, Londyn 1967.

¹⁵ S. Maczek, *Od podwody do czołga. Wspomnienia wojenne 1918–1945*, Edinburgh 1961.

¹⁶ W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Newton 1949, Londyn 1959, Lublin 1992, 1995, Warszawa 2007, 2018.

¹⁷ R.E. Urquhart, *Arnhem*, London 1958; idem, *Arnhem*, Warszawa 1974, 1990.

¹⁸ Z. Bohusz-Szyszko, *Czerwony sfinks. Uzupelnienia do wspomnień gen. Andersa*, Rzym 1946, Londyn 1993.

ostatnich 30 lat należy zaliczyć wspomnienia oficera sztabu 1 Brygady Spadochronowej kpt. Wacława Stasiaka¹⁹, oficera 3 Karpackiego Pułku Artylerii Lekkiej Tadeusza M. Czerkawskiego²⁰, oficera Pułku 6 Pancernego „Dzieci Lwowskich” ppor. Aleksandra Średnickiego²¹, kapelana Pułku 4 Pancernego „Skorpion” ks. Adama Studzińskiego²², najmłodszego oficera 1 Pułku Ułanów Krechowieckich ppłk. Bolesława Kukielki²³, oficera sztabu 2 Korpusu płk. dypl. Włodzimierza Drzewienieckiego²⁴, szefa sztabu 14 Wielkopolskiej Brygady Pancerniej ppłk. dypl. Wojciecha Rankowicza²⁵, a w ostatnich latach kwatermistrza 1 Dywizji Pancerniej mjr. Jana Marowskiego²⁶ oraz dowódcy 2 Pułku Pancernego tej dywizji ppłk. dypl. Stanisława Koszutkiego²⁷.

W podobnych kategoriach należy traktować krajowe wznowienia prac o charakterze wspomnieniowym wydane po wojnie staraniem żołnierzy 1 Dywizji Pancerniej, 1 Samodzielnej Brygady Spadochronowej oraz Sa-

¹⁹ W.K. Stasiak, *W locie szumią spadochrony. Wspomnienia żołnierza spod Arnhem*, Warszawa 1991.

²⁰ T.M. Czerkawski, *Byłem żołnierzem generała Andersa*, Warszawa 1991.

²¹ A. Średnicki, *Droga do Monte Cassino i dalej. Zapiski pamiętnikarskie i wspomnienia*, oprac. B. Wróblewska, B. Skaradziński, Warszawa 1993. We wspomnienia te została wpleciona relacja ppor. Józefa Jabczyńskiego. Obszerne fragmenty tych wspomnień opublikował Witold Żdanowicz w zbiorze wspomnień i relacji żołnierzy 2. Korpusu: *Monte Cassino, Ankona, Bolonia 1944–2004. Żołnierze 2 Korpusu Wojska Polskiego we Włoszech*, red. W. Żdanowicz, Katowice–Warszawa 2004, s. 85–118.

²² A. Studziński, *Wspomnienia kapelana Pułku 4. Pancernego „Skorpion” spod Monte Cassino*, Kraków 1998.

²³ B.J. Kukielka, *Życie kresłone historią. Drogi wojenne żołnierza Rzeczypospolitej*, Pruszków 1998.

²⁴ W. Drzewieniecki, *Angielski szlif. Wspomnienia oficera sztabu 2. Korpusu*, Toruń 2001.

²⁵ W. Rankowicz, *Żołnierska dusza. Wspomnienia z lat 1938–1954*, Warszawa 2002.

²⁶ Autor wykorzystał zbiór zdjęć dowódcy szwadronu dowodzenia 2. Pułku Pancernego kpt. Oskara Jazdowskiego. Z tego powodu autor tej publikacji ukrywał się pod pseudonimem „Jamar”, który można odczytywać dwojako – Jazdowski i Marowski, bądź Jan Marowski jako autor tekstu. Zob. Jamar, *Śladami gąsienic Pierwszej Dywizji Pancerniej*, Hengelo 1946, Wrocław 1948; Warszawa–Kraków 2014.

²⁷ S. Koszutski, *Wspomnienia z różnych pobojuwisk*, Londyn 1972, Kraków 2013.

modzielnej Brygady Strzelców Karpackich²⁸. Ważną rolę odgrywają opublikowane w ostatnich latach pamiętniki oficerów PSZ²⁹. Analizując literaturę wspomnieniową można zaryzykować stwierdzenie, że spośród wszystkich oddziałów wojska PSZ, a na pewno spośród pułków 1 Dywizji Pancerniej największą liczbą prac wspomnieniowych może pochwalić się 10 Pułk Strzelców Konnych, bowiem ostatnie publikacje zaliczane do tego gatunku ukazały się w połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku³⁰. Zupełnie inny wymiar ma dziennik dowódcy tego pułku ppłk. Jana Maciejowskiego z lat 1939–1941 opracowany przez Zenona Józwiaka, poprzedzony słowem wstępnym rtm. Jana Suchcitz a i rysem biograficznym autora dziennika pióra dr. Andrzeja Suchcitz, a wydany dopiero w 2009 roku³¹. Równie cenne są wspomnienia szeregowców, które ostatnio coraz częściej ukazują się w formie publikacji zwartych, przy czym najczęściej są to wspomnienia żołnierzy, którzy zostali wcieleni do oddziałów PSZ po zakończeniu działań wojennych, a wcześniej byli żołnierzami Armii Krajowej bądź też zostali przymusowo wcieleni do armii niemieckiej³². Do tego nurtu można również zaliczyć publikację relacji zebranych od żołnierzy PSZ przez historyków. W kategorii publikacji źródeł wywołanych pierwszeństwo ma Janusz Zuziak, który na przełomie wieków przeprowadził obszerne rozmo-

²⁸ I. *Dywizja Pancerna w walce*, praca zbior., Brussels [1947]; Bielsko-Biała 2002; Kraków 2013; *Polscy spadochroniarze. Pamiętnik żołnierzy*, Londyn 1949; Warszawa 2014; *Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich. Opracowanie zbiorowe żołnierzy SBSK*, Londyn 1951, Warszawa 2014.

²⁹ Z. Celichowski, *Diariusz z podróży delegata MON do Armii Polskiej na Wschodzie w 1943 roku*, wstęp, oprac. i przyp. W. Handke, R. Sierchuła, Leszno–Poznań 2008; *Droga na Monte Cassino w świetle dokumentów sztabowych. Pamiętniki szefa sztabu 5 Kresowej Dywizji Piechoty*, red. Z. Wawer, Z. Zieliński, Warszawa 2009; T. Cetys, *Z Warszawy do Warszawy. Zapiski Cichociemnego*, wstęp, oprac. i red. J.S. Tym, Warszawa 2014.

³⁰ K. Pruszyński, *Czarna brygada. Wspomnienia normandzie*, oprac. i wstęp J. Roszko, Kraków 1994; *10 Pułk Strzelców Konnych. Wspomnienia dedykowane pamięci wszystkich Dziesiątaków*, red. T. Skinder-Suchcitz, Londyn 1995.

³¹ J. Maciejowski, *Dziennik Macieja 1939–1941. Z Mizocza do Szkocji*, oprac. Z. Józwiak, Leszno 2009.

³² C. Knopp, *Spod Stalingradu do Andersa. W mundurze obcym i polskim*, Gdańsk 2011; A. Kuźniar, *Na drogach życia... Wspomnienia żołnierza Pułku 6 Pancernego „Dzieci Lwowskich”*, wstęp i oprac. W. Handke, Leszno 2008; A. Szempliński, *Przepustka do życia*, Warszawa 2002.

wy z ostatnimi żyjącymi żołnierzami 1 Dywizji Pancерnej. Zaledwie pięć spośród nich zostało naukowo opracowanych i zamieszczonych w dwuczęściowej edycji, wydanej jako wewnętrzne opracowanie Akademii Obrony Narodowej³³. Podobny charakter mają publikacje Jacka Kutznera i Aleksandra Rutkiewicza oraz Jarosława Pałki, Machtelda Venkena i Krzysztofa M. Zalewskiego³⁴.

Nietypowym, jednakże trudnym do pominięcia dziełem jest monumentalny reportaż historyczny „Bitwa o Monte Cassino” Melchiora Wańkowicza, który wydano w Rzymie w 1947 roku, a w okrojonej formie był również publikowany w PRL. Pierwsze wydanie pozbawione ingerencji cenzury, w formie reprintu z rzymskiego oryginału ukazało się dopiero w 1989 roku³⁵. Podobną rolę jak dzieło Wańkowicza w stosunku do bitwy o Arnhem odgrywał reportaż historyczny Corneliusa Ryana „O jeden most za daleko”, będący podstawą scenariusza do filmu o tym samym tytule. Polskie wydanie tej książki ukazało się trzykrotnie w latach 1979–1990. Osoba gen. bryg. S. Sosabowskiego jest tam przywołana na 31 stronach spośród 520 stron całości tekstu³⁶. Można jedynie żałować, że nikt nie pokusił się o wznowienie podobnej i równie interesującej pracy mającej charakter reportażu historycznego, opartego na osobistych przeżyciach i tym, co widział kpr. pchor. Marek Świąćicki, który wziął udział w bitwie pod Arnhem jako korespondent Ministerstwa Informacji Rządu RP³⁷.

W odniesieniu do opracowań naukowych należy podkreślić, że dużą rolę w studiach nad dziejami wojska PSZ odgrywają ustalenia wieloletniego badacza tej problematyki, Zbigniewa Wawera. Wyniki jego badań ogłoszo-

³³ J. Zuziak, *1 Dywizja Pancerna gen. Stanisława Maczka we wspomnieniach żołnierzy*, cz. 1, Warszawa 2000; cz. 2, Warszawa 2001.

³⁴ J. Kutzner, A. Rutkiewicz, *Polacy z Wehrmachtu... w polskiej 1. Dywizji Pancерnej gen. Maczka*, Warszawa 2011; J. Pałka, M. Venken, K.M. Zalewski, *Żołnierze generała Maczka. Doświadczenie i pamięć wojny*, Gdańsk–Zakrzewo 2013.

³⁵ M. Wańkowicz, *Bitwa o Monte Cassino*, Rzym 1947, Warszawa 1989.

³⁶ C. Ryan, *A bridge too far*, New York 1974; idem, *O jeden most za daleko*, Warszawa 1979, 1986, 1990, Poznań 2007.

³⁷ M. Świąćicki, *With the Red Devils at Arnhem*, London 1945. Inne prace tego autora poświęcone były 2. Korpusowi: idem, *Za siedmioma rzekami była Bolonia*, Rzym 1945; idem, *Ostatni rok wojny. Wrażenia korespondenta wojennego*, Glasgow 1946; idem, *Seven Rivers to Bologna*, London 1946.

ne na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku przez wiele lat stanowiły podstawę dla kolejnych badaczy dziejów wojska PSZ³⁸. W tym samym okresie pojawiły się również publikacje biegunowo odległe od poziomu, jaki wyznaczył swymi ustaleniami ten historyk, bowiem przeważały prace o charakterze odtwórczym, powielające ustalenia autorów opracowań wydanych przed laty na Uchodźstwie. Część publikacji stanowiły opracowania przygotowane w związku z rocznicami bitew i bojów, które wreszcie można było oficjalnie obchodzić. W ostatnich latach Z. Wawer skupił się na dziejach związków operacyjnych i taktycznych dowodzonych przez gen. W. Andersa³⁹.

Poważne studia historyczne nad dziejami wojska PSZ w latach 1940–1947 można pogrupować tematycznie na monografie poświęcone poszczególnym rodzajom wojsk i służb, wyższym związkom taktycznym oraz ich wojskom i służbom, związkom taktycznym nazywanym ówczesnie wielkimi jednostkami, oddziałom, wybranym aspektom formowania i funkcjonowania wojska PSZ oraz jego udziału w działaniach wojennych, a także prace z zakresu biografistyki wojskowej. Jednym z najważniejszych działów pracy historyka jest edycja źródeł, o czym niestety często się zapomina.

W historiografii wojska PSZ ostatnich trzech dekad tylko kilka opracowań poświęconych jest poszczególnym rodzajom broni – praca Macieja Szczurowskiego traktująca o artylerii⁴⁰, publikacje Jędrzeja Tucholskiego i Piotra Witkowskiego omawiające dzieje wojsk powietrznodesantowych

³⁸ Z. Wawer, *Projekty organizacji polskiej wielkiej jednostki pancernej w Wielkiej Brytanii 1941 r.*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” 1989, nr 133; idem, *Formowanie 1 Dywizji Pancernej – trudne początki 1942 r.*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” 1990, nr 134, 136; idem, *O utrzymanie 9 Pułku Ułanów w składzie 4 Dywizji Piechoty – 1945 rok*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” 1990 nr 134; idem, *Organizacja Polskich Wojsk Lądowych w Wielkiej Brytanii 1940–1945*, Warszawa 1992.

³⁹ Z. Wawer, *Monte Cassino. Walki 2 Korpusu Polskiego*, Warszawa 2009; idem, *Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSRR sierpień 1941 – marzec 1942*, Warszawa 2001; idem, *Armia generała Władysława Andersa w ZSRR 1941–1942*, Warszawa 2012.

⁴⁰ M. Szczurowski, *Artyleria Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w II wojnie światowej*, Toruń 2001.

i specjalnych⁴¹ oraz monografia wojsk pancernych autora niniejszego tekstu⁴².

Brak nowego całościowego ujęcia dziejów 2 Korpusu. Spośród prac poświęconych rodzajom wojsk i służb w 2 Korpusie można wymienić opracowania traktujące o broni pancernej i kawalerii pancernej⁴³, a także o roli artylerii w bitwie o Bolonię⁴⁴. Kwestie zabezpieczenia działań, czyli spraw dotyczących działalności służb kwatermistrzowskich, technicznych oraz służby zdrowia 2 Korpusu w bitwie o Monte Cassino omówił w swej rozprawie Michał Polak⁴⁵. Z kolei praca sprzed niespełna dekady dotycząca dziejów służby zdrowia Armii Polskiej na Wschodzie i 2. Korpusu ma wiele niedociągnięć⁴⁶. Interesujące są również współczesne ustalenia dotyczące służby duszpasterskiej 2. Korpusu⁴⁷.

Spośród wielkich jednostek (dywizji i samodzielnych brygad) najlepiej opisaną jest 1 Dywizja Pancerna. Niestety, z przykrością należy skonstatować, że większość podejmowanych dotychczas prób opracowania dziejów tej dywizji należy uznać za nieudane z punktu widzenia metodologii badań historyczno-wojskowych. Ich autorzy bazowali przede wszystkim na relacjach i wspomnieniach uczestników wydarzeń, często bez odpowiedniej krytyki źródła, zaledwie posiłkując się podstawowymi dla tematu do-

⁴¹ J. Tucholski, *Spadochroniarze*, Warszawa 1991; idem, *Spadochronowa opowieść, czyli, o żołnierzach gen. Sosabowskiego i cichociemnych*, Warszawa 1991; P. Witkowski, *Polskie jednostki powietrzno-desantowe na Zachodzie*, Warszawa 2010.

⁴² J.S. Tym, *Wojska pancerne Polskich Sił Zbrojnych 1940–1947. Doktryna, organizacja, szkolenie i działania bojowe*, Warszawa 2012.

⁴³ J.S. Tym, *Pancerni i ulani generała Andersa*, Warszawa 2012.

⁴⁴ *Artyleria polska Bitwa o Bolonię*, red. A. Blum, M. Przedrzymirski, J. Wisz, J. Paśnicki, Londyn 1990.

⁴⁵ M. Polak, *Służby logistyczne 2. Korpusu w bitwie o Monte Cassino 1944 (Z dziejów logistyki PSZ na Zachodzie)*, Koszalin 2005.

⁴⁶ T. Brzeziński, *Służba zdrowia Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1946. Z Armią Andersa z ZSRR ku Polsce*, Wrocław 2008.

⁴⁷ M. Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie gen. Władysława Andersa*, Kielce 2004; Z. Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie gen. Władysława Andersa 1941–1947*, Warszawa 2009.

kumentami wytworzonymi przez dowództwo dywizji oraz jej oddziały⁴⁸. W 2003 roku Fundacja Upamiętnienia Pierwszej Polskiej Dywizji Pancerniej Generała S. Maczka wydała opracowanie przygotowane przez oficera 2 Pułku Pancernego mjr. Zbigniewa Mieczkowskiego we współpracy ze Stanisławem Wyganowskim i Władysławem Żakowskim. Ze względu na swój charakter ta obszerna publikacja eksponuje przede wszystkim dorobek bojowy dywizji⁴⁹. W ostatnich latach kilka publikacji na temat dywizji opartych o wyniki szerokiej kwerendy źródłowej stało się udziałem autora niniejszego tekstu⁵⁰.

5 Kresowa Dywizja Piechoty – doczekała się dwóch opracowań. W 1998 roku ukazało się opracowanie oficera tej wielkiej jednostki Stefana Orzechowskiego⁵¹, natomiast dopiero w 2012 roku opublikowano długo oczekiwane przez badaczy historii PSZ zbiorową pracę pod redakcją A. Suchcitz, której pierwsze sześć najważniejszych rozdziałów wyszło spod pióra Z. Wawra⁵². Historiografia 3 Dywizji Strzelców Karpackich nadal bazuje na monumentalnym dwutomowym dziele sprzed lat, którego tom pierwszy poświęcony formowaniu, szkoleniu, a przede wszystkim walkom dywizji opracował redakcyjnie płk dr Mieczysław Młotek⁵³.

Tylko jedna brygada piechoty 2 Korpusu – 5 Wieleńska Brygada Piechoty z 5 Kresowej Dywizji Piechoty – ma swój skromny zarys dziejów autorstwa prof. Wojciecha Narębskiego⁵⁴. 1 Samodzielna Brygada Spadochronowa, poza przywołanymi już publikacjami wydanymi kilka lat po

⁴⁸ Przykłady takich publikacji z ostatnich lat: E. Kospath-Pawłowski, H. Mierzwiński, *Logistyka 1 Polskiej Dywizji Pancerniej Generała Stanisława Maczka*, Siedlce 2004; J. Nadziejka, *Falaise 1944*, Warszawa 2003; J. Solarz, *1 Dywizja Pancerna 1939–1944*, Warszawa 2003; idem, *1 Dywizja Pancerna 1944–1947*, Warszawa 2004; K. Śledziński, *Czarna kawaleria. Bojowy szlak pancernych Maczka*, Kraków 2011.

⁴⁹ *Żołnierze Generała Maczka*, opr. i red. Z. Mieczkowski, Warszawa–Londyn 2003.

⁵⁰ J.S. Tym, *1. Dywizja Pancerna. Organizacja i wyszkolenie*, Warszawa 2009; J. Kutzner, J.S. Tym, *Polska 1. Dywizja Pancerna w Normandii*, Warszawa 2010.

⁵¹ S. Orzechowski, *Historia walk 5 Kresowej Dywizji Piechoty*, Warszawa 1998.

⁵² *5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941–1947*, red. A. Suchcitz, Londyn 2012.

⁵³ *Trzecia Dywizja Strzelców Karpackich*, t. 1, red. M. Młotek, Londyn 1978; t. 2, Londyn 1991.

⁵⁴ W. Narębski, *Działania 5 Wieleńskiej Brygady Piechoty podczas kampanii włoskiej 1944–45*, Bydgoszcz 2005.

wojnie, doczekała się kilku opracowań na temat jej dziejów⁵⁵. Ważną dla odkłamania dziejów brygady i jej faktycznej roli w operacji „Market-Garden” jest publikacja George F. Cholewczyńskiego, która w Polsce ukazała się dopiero w 2006 roku, 15 lat po jej debiucie na ziemi holenderskiej⁵⁶.

Cenne są monografie poszczególnych oddziałów, przy czym wskazać należy, że najwięcej publikacji tego typu mają pułki pancerne i kawalerii pancernej. Wśród opracowań o tej tematyce wydanych na Uchodźstwie, jako najlepiej przygotowaną należy ocenić monografię 1 Pułku Ułanów Krechowieckich⁵⁷. W ciągu dwóch ostatnich dekad w Kraju wydano kilka monografii oddziałów pancernych. Są to opracowania dotyczące przede wszystkim pułków pancernych 2 Korpusu⁵⁸, w tym Pułku 6 Pancernego „Dzieci Lwowskich”, która zdecydowanie wyróżnia się na tle pozostałych⁵⁹. Tylko dwie dotyczą oddziałów 1 Dywizji Pancernej. Jest to niepełna monografia 10 Pułku Strzelców Konnych, która koncentruje się na latach 1937–1944⁶⁰, a także dwutomowa monografia oddziału zmotoryzowanego 10 Brygady Kawalerii Pancernej – 10 Pułku Dragonów, której autor opublikował również dzieje antenata tego oddziału⁶¹. Opracowania o charakterze

⁵⁵ K. Drozdowski, *Brygada spod Arnhem*, Warszawa 1988; W. Markert, *Na drodze do Arnhem. Historia 4. Brygady Kadrowej Strzelców*, Pruszków 2000; idem, *1. Samodzielna Brygada Spadochronowa w bitwie pod Arnhem*, Warszawa 2011.

⁵⁶ G.F. Cholewczynski, *De Polen van Driel*, Naarden 1990; idem, *Poles Apart. The Polish Airborne at the Battle of Arnhem*, New York 1993; idem, *Rozdarty naród. Polska brygada spadochronowa w bitwie pod Arnhem*, Warszawa 2006.

⁵⁷ A. Suchcitz, *Dzieje 1 Pułku Ułanów Krechowieckich 1941–1947*, Londyn 2002.

⁵⁸ M. Wroński, *Ostatni polscy huzarzy. Monografia 10 Pułku Huzarów (1944–1947)*, Londyn–Tarnowskie Góry 1997; A. Suchcitz, M. Wroński, *Barwa Pułku 7 Pancernego – zarys monograficzny*, Tarnowskie Góry–Londyn 2002; W. Tylka, *Z dziejów Pułku 4 Pancernego „Skorpion” (1942–1947)*, Londyn–Tarnowskie Góry 2004; M. Wroński, *Ostatni Ułani Śląscy. Monografia Pułku 3. Ułanów Śląskich (1944–1947)*, Londyn–Tarnowskie Góry 2004.

⁵⁹ W. Handke, *Semper Fidelis. Dzieje Pułku 6 Pancernego „Dzieci Lwowskich”*, Leszno 2006.

⁶⁰ P. Kucia, *Dzieje 10 Pułku Strzelców Konnych (1921–1944)*, Toruń 2011.

⁶¹ E.P. Nowak, *10. Pułk Dragonów*, t. 1: *Formowanie, zmiany organizacyjne, rozformowanie*, Kraków 2005; t. 2: *Od Normandii do Wilhelmshaven*, Kraków 2006. Zob. idem, *Dywizjon Rozpoznawczy 10 Brygady Kawalerii 1938–1939*, Kraków 1999.

monograficznym posiada zaledwie kilka oddziałów artylerii 2 Korpusu⁶². Bataliony piechoty – pomimo tego, że w działaniach bojowych w latach 1944–1945 w kampanii w północno-zachodniej Europie i w kampanii włoskiej wzięło udział 21 batalionów strzelców – nie cieszą się zainteresowaniem historyków. Kilku publikacji doczekała się samodzielna kompania komandosów, która pod koniec wojny została rozwinięta do rozmiarów 2 Batalionu Komandosów Zmotoryzowanych⁶³. Również formacja specjalna, jaką byli Cichociemni, posiada dość obfitą literaturę, która powstawała zarówno na Uchodźstwie⁶⁴, a także w Kraju⁶⁵, i nadal przybywa kolejnych publikacji na ten temat⁶⁶.

Analizując opracowania poświęcone różnorodnym aspektom formowania i funkcjonowania wojska PSZ oraz jego udziału w działaniach wojennych trzeba zauważyć, że rzadkością są rzetelne monografie oparte na solidnej bazie źródłowej. Od lat problematyką PSZ zajmuje się Józef Smo-

⁶² S.J. Drue, *7 PAK. Szkic historyczny zmechanizowanego pułku artylerii konnej 1942–1947*, Londyn 1991; *Historia 10 PAC 1941–1946*, Londyn [b. r. w.]; *Monografia 3 Karpackiego Pułku Artylerii Lekkiej*, red. W.F. Łuszczynski, T.M. Czerkawski, R.W. Plesner, Londyn 1990; M. Kuczyński, *3 Karpacki Pułk Artylerii Przeciwlotniczej 1942–1947. ZSRS, Persja, Irak, Palestyna, Syria, Liban, Libia, Egipt, Włochy, Anglia*, Londyn 1995; *5 Kresowy Pułk Artylerii Przeciwlotniczej. Zarys historii*, oprac. Z. Osiecki, Londyn 1991; K. Bortkiewicz, *8 Pułk Artylerii Przeciwlotniczej Ciężkiej. Zarys dziejów*, Londyn 1991.

⁶³ *Zielony talizman. Reportaże z dziejów pierwszej samodzielnej kompanii Commando 1942–1944*, Bologna 1946, Łomianki 2006; M. Zajączkowski, *Sztylet komandosa*, Warszawa 1991; M. Derecki, *Na ścieżkach polskich komandosów*, Lublin 1981, Warszawa 1999; H. Królikowski, *1. Samodzielna Kompania Commando (No 10 Cammando – 6th Troop)*, Warszawa 2011.

⁶⁴ *Drogi Cichociemnych. Opowiadania zebrane i opracowane przez koto spadochroniarzy Armii Krajowej*, Londyn 1954, 1961, 1972; *Drogi Cichociemnych*, Warszawa 1993, 2008; J. Garliński, *Politycy i żołnierze*, Londyn 1968, 1971, Warszawa 1991.

⁶⁵ P. Bystrzycki, *Znak Cichociemnych*, Warszawa 1983, 2009; J. Szatsznajder, *Cichociemni. Z Polski do Polski*, Warszawa 1985, 1990; J. Tucholski, *Cichociemni*, Warszawa 1985, 1986, 1988.

⁶⁶ K.A. Tochman, *Słownik biograficzny Cichociemnych*, t. 1–4, Zwierzyniec–Rzeszów 2007–2011; T. Cetys, *Z Warszawy do Warszawy. Zapiski Cichociemnego*, wstęp, oprac. i red. J.S. Tym, Warszawa 2014.

liński⁶⁷. Obszerna publikacja poświęcona życiu kulturalnym w PSZ ukazuje wielorakie aspekty tej działalności w oddziałach i jednostkach wojska⁶⁸. Koresponduje z nią cenne opracowanie Oskara S. Czarnika o czasopiśmiennictwie i czytelnictwie w Samodzielnej Brygadzie Strzelców Karpackich, Armii Polskiej na Wschodzie oraz 2 Korpusie⁶⁹. Ważne w odniesieniu do kwestii służby w jednostkach PSZ żołnierzy pochodzenia żydowskiego są wyniki badań Tomasza Gąsowskiego⁷⁰. Cenne ustalenia dotyczące zarówno koncepcji rozwoju wojska PSZ, jak i funkcjonowania 1 Dywizji Pancerniej po zakończeniu działań wojennych, wnosi rozprawa poświęcona polskiej strefie okupacyjnej w Niemczech⁷¹. Z tymi zagadnieniami łączy się niemieckie opracowanie poświęcone jeńcom wojennym i robotnikom przymusowym, które doczekało się polskiego wydania⁷². Cenne są ustalenia dotyczące powojennych dziejów 2 Korpusu w Włoszech autorstwa przedstawiciela młodego pokolenia historyków Jakuba Żaka⁷³. Ważnym wątkiem pozostaje problematyka zakończenia działalności PSZ. W ostatnich latach ukazały się dwie publikacje na ten temat, z których wyróżnia się obszerna

⁶⁷ J. Smoliński, *Ewakuacja Wojska Polskiego do Wielkiej Brytanii w czerwcu 1940 roku*, Warszawa 1996; idem, *Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie 1939–1945*, Warszawa 1997; idem, *Polonia obu Ameryk w wojskowo-mobilizacyjnych planach rządu RP na uchodźstwie*, Warszawa 1998; idem, *Polskie władze państwowe i wojskowe na uchodźstwie*, Warszawa 1999; idem, *Naczelne władze wojskowe Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1945. Dokumenty*, Warszawa 2004; idem, *Polskie władze wojskowe na uchodźstwie 1939–1946*, Warszawa 2017.

⁶⁸ S.J. Pastuszka, *Życie kulturalne w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w czasie II wojny światowej*, Kielce–Warszawa 2009.

⁶⁹ O.S. Czarnik, *W drodze do utraconej Itaki. Prasa, książki, czytelnictwo na szlaku Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich (1940–1942) oraz Armii Polskiej na Wschodzie i 2. Korpusu (1941–1946)*, Warszawa 2012.

⁷⁰ T. Gąsowski, *Pod sztandarami Orła Białego. Kwestia żydowska w Polskich Siłach Zbrojnych w czasie II wojny światowej*, Kraków 2002.

⁷¹ J. Rydel, „Polska okupacja” w północno-zachodnich Niemczech 1945–1948. *Nieznany rozdział stosunków polsko-niemieckich*, Kraków 2000.

⁷² A. Lembeck, K. Wessels, *Befreit, aber nicht in Freiheit. Displaced Persons im Emsland 1945–1950*, Bremen 1997; idem, *Wyzwoleni, ale nie wolni. Polskie miasto w okupowanych Niemczech*, Warszawa 2007.

⁷³ J. Żak, *Nie walczyli dla siebie. Powojenna odyseja 2. Korpusu Polskiego*, Warszawa 2014.

monografia Mieczysława Nurka⁷⁴. Kwestię protestu oficerów 5 Kresowej Dywizji Piechoty w maju 1946 roku w kontekście roli ppłk. dypl. Piotra Harcaja podejmuje publikacja źródłowa opracowana przez Marię Karpowicz⁷⁵. Z publikacjami tymi koresponduje opracowanie dotyczące procesu repatriacji części żołnierzy PSZ do Polski⁷⁶, a także dwutomowe opracowanie poświęcone losom tych żołnierzy PSZ, którzy zdecydowali się na powrót do Kraju⁷⁷. W 2017 roku ukazała się praca ukazująca spojrzenie na bitwę pod Monte Cassino zarówno z polskiej, jak i włoskiej strony⁷⁸.

W ciągu ostatnich lat zwiększyła się liczba biografii dowódców wojska PSZ. Są to biografie gen. Mariana Kukieła⁷⁹, gen. Michała Karaszewicza-Tokarzewskiego⁸⁰, gen. S. Maczka⁸¹, gen. Bronisława Ducha⁸²,

⁷⁴ M. Nurek, *Gorycz zwycięstwa. Los Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie po II wojnie światowej 1945–1949*, Gdańsk 2009. Zob. J.A. Radomyski, *Demobilizacja Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w latach 1945–1951*, Kraków 2009.

⁷⁵ *Odmowa wykonania. Pułkownik Harcaj i demobilizacja PSZ. Relacje – Dokumenty – Wspomnienia*, oprac. M. Karpowicz, Łomianki 2010.

⁷⁶ S. Artymowski, *Repatriacja żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych z Europy Zachodniej do Polski w latach 1945–1948*, Poznań 2012.

⁷⁷ K.A. Tochman, *Z ziemi obcej do Polski; losy żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych, którzy powrócili do kraju po II wojnie światowej*, t. 1–2, Zwierzyniec–Rzeszów–Londyn 2009.

⁷⁸ *Za naszą i waszą wolność. Bitwa o Monte Cassino z perspektywy polskiej i włoskiej. Per la nostra e la vostra liberta. La battaglia di Montecassino vista da una prospettiva polacca e italiana*, red. C. Salmeri, Katowice 2017.

⁷⁹ J. Zuziak, *Generał Marian Kukiel 1885–1973, żołnierz, historyk, polityk*, Pruszków 1997.

⁸⁰ D. Bargielowski, *Po trzykroć pierwszy. Michał Tokarzewski-Karaszewicz Generał broni, teozof, wolno mularz, kapłan Kościoła liberalnokatolickiego*, t. 2, Warszawa 2001.

⁸¹ J. Majka, *Generał Stanisław Maczek*, Rzeszów 2005; P. Potomski, *Generał broni Stanisław Władysław Maczek (1892–1994)*, Warszawa 2008. Ponadto dość nieporadna próba biografii brytyjskiego historyka: E. McGilvray, *Man of Steel and Honour. General Stanisław Maczek. Soldier of Poland. Commander of the 1st Polish Armoured Division in North-West Europe 1944–45*, London 2012; idem, *Generał Stanisław Maczek. Stal i honor – życie i służba dowódcy 1. Dywizji Pancerniej*, Poznań 2013.

⁸² S. Kamiński, *Generał dywizji Bronisław Bolesław Duch (1896–1980)*, Warszawa 2010.

gen. Mieczysława Boruty-Spiechowicza⁸³, gen. S. Sosabowskiego⁸⁴, gen. Kazimierza Dworaka⁸⁵, gen. Tadeusza Kossakowskiego⁸⁶ oraz gen. bryg. dra Bolesława Szareckiego⁸⁷, a także płk. dypl. Franciszka Skibińskiego⁸⁸ i płk. dypl. Leona Mitkiewicza-Żółtka⁸⁹, a ponadto ppłk. Zbigniewa Kiedacza⁹⁰. Należy również odnotować biografie obu dowódców Pułku Ułanów Karpackich – gen. bryg. Władysława Bobińskiego⁹¹ i płk. Stanisława Wyskoty-Zakrzewskiego⁹², a także Biskupa Polowego WP gen. bryg. ks. Józefa Gawliny⁹³, dowódcy 9 Pułku Ułanów Małopolskich ppłk. Emila Słatyńskiego⁹⁴ oraz naczelnego kapelana ewangelickiego PSZ ks. Andrzeja Wantuły⁹⁵. Pomimo upływu lat nadal brak biografii gen. W. Andersa, nawet w wymiarze wyłącznie wojskowym, ponieważ zarówno książki autorstwa córek genera-

⁸³ W. Grobelski, *Generał brygady Ludwik Mieczysław Boryta-Spiechowicz (1894–1985)*, Warszawa 2010.

⁸⁴ A. Chmielewska-Szymańska, *Życie i działalność Stanisława Sosabowskiego*, Leszno 2004.

⁸⁵ J. Majka, *Generał Kazimierz Dworak współpracownik generała Maczka organizator jednostek pancerno-motorowych*, Rzeszów 2008.

⁸⁶ A. Ossowski, *Tadeusz Kossakowski 1888–1965. Od piechura do czołgisty*, Warszawa 2002.

⁸⁷ G. Zychowicz, *Generał Bolesław Szarecki 1874–1960*, Warszawa 1988.

⁸⁸ F. Idkowiak, *Franciszek Skibiński. Żołnierz, teoretyk i historyk wojskowy*, Poznań 2002.

⁸⁹ E. Pankiewicz, *Pułkownik Leon Mitkiewicz-Żółtek. Działalność wojskowa i dyplomatyczna*, Białystok 1999.

⁹⁰ B. Kruszyński, *Tę, co po Tobie mam najdroższego, a co jest nasze. Biografia ppłk. Zbigniewa Stanisława Kiedacza (1911–1944)*, Toruń 2004.

⁹¹ G. Łukomski, *Generał brygady Władysław Bobiński (1901–1975) Kawalerzysta i dowódca wojsk pancernych*, Poznań–Londyn 2008.

⁹² P. Politowski, *Stanisław Wyskota-Zakrzewski. W drodze do domu*, Inowrocław 2017.

⁹³ K. Biegun, *Arcypasterz Polski Wygnańczej Biskup Polowy WP ksiądz Józef Feliks Gawlina (1892–1964)*, Warszawa 1993.

⁹⁴ A. Przybyszewski, B. Słatyński, *Podpułkownik Emil Słatyński. Listy z Ziemi Ognistej*, Łańcut 2012.

⁹⁵ *Łosy wojenne ks. Andrzeja Wantuły*, praca zbior., Cieszyn 2005.

ła⁹⁶, jak i najnowsza praca Zbigniewa S. Siemaszki – niestety pełna błędów i uproszczeń – do takiej roli pretendować nie mogą⁹⁷.

W odniesieniu do edycji źródeł należy wskazać, że od 1985 roku Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego publikuje serię wydawniczą „Materiały, dokumenty, archiwalia, studia”, w ramach której część tytułów dotyczy wojska PSZ⁹⁸. Niezwykle ważną rolę w odkłamywaniu w Polsce dziejów 2 Korpusu odegrało środowisko naukowców skupione wokół prof. Bogusława Polaka. Z jego inicjatywy wydano kilkutomową edycję źródeł. Dotychczas ukazały się dzienniki czynności gen. Andersa⁹⁹, korespondencja pomiędzy gen. Sikorskim a gen. Andersem¹⁰⁰, a także wielotomowa seria, która z czasem otrzymała nazwę „Studia i materiały do dziejów 2 Korpusu Polskiego”. Składają się na nią studia stanowiące pokłosie cyklu konferencji naukowych „Bitwa o Monte Cassino 1944. Geneza – przebieg – opinie”¹⁰¹, tom poświęcony gen. Andersowi¹⁰², a także wielotomowa edycja źró-

⁹⁶ A. Anders-Nowakowska, *Mój Ojciec generał Anders*, Warszawa 2007; A.M. Anders, *Córka generała i piosenkarki*, Łomianki 2015. Podobnie jak: E. Berberyusz, *Anders spieszo-ny*, Londyn 1992.

⁹⁷ Z.S. Siemaszko, *Generał Anders w latach 1892–1942*, Londyn–Warszawa 2012.

⁹⁸ *1 Samodzielną Brygadą Spadochronową. Polskie Wojska Desantu Powietrznego w II Wojnie Światowej pod Arnhem–Driel. Lista uczestników*, oprac. J. Lorys, Londyn 1987, z. 3; *Historia Polskiego Znak Spadochronowego. Polskie Wojska Desantu Powietrznego w II Wojnie Światowej. Listy odznaczonych – Polaków i obcokrajowców*, oprac. J. Lorys, Londyn 1993, z. 9; *Kwatera prasowa Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, oprac. W. Leitgeber, Londyn 1994, z. 10; *Kronika Oddziałów Zaopatrywania 1. Dywizji Pancerniej*, Londyn 1995, z. 11. Ta ostatnia wznowiona w Polsce: *Kronika Oddziałów Zaopatrywania 1. Dywizji Pancerniej*, Warszawa 2007.

⁹⁹ *Dziennik czynności gen. Władysława Andersa 1941–1945*, wstęp i oprac. B. Polak, Koszalin 1998; *Dziennik czynności p.o. Naczelnego Wodza gen. Władysława Andersa 26 II–28 V 1945*, wstęp i oprac. B. Polak, Leszno 2003.

¹⁰⁰ *Generał broni Władysław Sikorski – generał dywizji Władysław Anders. Korespondencja 1941–1943. Wybór dokumentów*, wstęp i oprac. B. Polak, Koszalin 2000.

¹⁰¹ *Bitwa o Monte Cassino 1944. Geneza – Przebieg – Opinie*, t. 1–2, red. B. Polak, Koszalin 2000–2001; t. 3–5, red. B. Polak, W. Handke, Leszno 2003–2004.

¹⁰² *Bitwy generała Władysława Andersa*, red. B. Polak, W. Handke, Z. Józwiak, Leszno 2007.

deł do bitwy o Monte Cassino¹⁰³, bitwy o Anconę oraz bitwy o Bolonię¹⁰⁴. W 2016 roku ukazał się tekst biograficzny o gen. Michale Gutowskim wraz z edycją kilkunastu tekstów jego autorstwa oraz innych osób na jego temat¹⁰⁵.

W pięćdziesiątą rocznicę walk 1 Dywizji Pancерnej prof. Tadeusz Panecki w swoim opracowaniu zamieścił jako załącznik sprawozdanie dowódcy dywizji z walk w okresie od 7 do 12 sierpnia 1944 roku¹⁰⁶. Również w opracowaniu o działaniach dywizji w Normandii z 2010 roku zamieszczono 69 dokumentów bojowych, przede wszystkim rozkazów operacyjnych różnych szczebli dowodzenia oraz komunikatów informacyjnych opracowanych przez sztab dywizji w okresie od 2 do 23 sierpnia 1944 roku¹⁰⁷.

W 2002 roku opublikowano rozkazy Naczelnych Wodzów do żołnierzy z lat 1939–1945¹⁰⁸. W 2008 roku wydano komunikaty informacyjne Sztabu Naczelnego Wodza i Sztabu Głównego opracowane w latach 1945–1947, które były przygotowywane od sierpnia 1945 do lutego 1947 roku, czyli w ostatnim okresie funkcjonowania PSZ w Wielkiej Brytanii¹⁰⁹. W ostatnich latach prof. Jarosław Rabiński podjął się karkołomnego trudu

¹⁰³ *Bitwa o Monte Cassino 11–18 maja 1944. Wybór źródeł. Geneza, przebieg, opinie, wstęp, wybór i oprac.* B. Polak, t. 1–3, Koszalin 1999–2001; t. 4: *Bitwa o Piedimonte San Germano 19–25 maja 1944*, wstęp, wybór i oprac. W. Handke, Leszno 2004.

¹⁰⁴ *Organizacja i działania bojowe 2. Korpusu Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1943–1945. Bitwa o Bitwa o Anconę. Wybór źródeł*, t. 5, cz. 1–2, wstęp, wybór i oprac. M. Polak, Leszno 2004–2005; *Organizacja i działania bojowe 2. Korpusu Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1943–1945. Bitwa o Bolonię 1945. Wybór źródeł*, t. 7, cz. 1–2, wstęp, wybór i oprac. M. Polak, Leszno 2009–2011.

¹⁰⁵ *Generał Michał Gutowski (1910–2006). Wybór relacji, wspomnień i dokumentów*, wstęp, wybór i oprac. Z. Józwiak, Leszno 2016.

¹⁰⁶ T. Panecki, „Overlord”; *Polskie Siły Zbrojne w ramach drugiego frontu w Europie Zachodniej*, Warszawa 1994.

¹⁰⁷ J. Kutzner, J.S. Tym, *Polska 1. Dywizja Pancerna w Normandii*, Warszawa 2010.

¹⁰⁸ *Rozkazy Naczelnych Wodzów Polskich Sił Zbrojnych 1939–1945. Rozkazy do żołnierzy*, oprac. A.K. Kunert, Warszawa 2002.

¹⁰⁹ *Komunikaty informacyjne Sztabu Naczelnego Wodza / Sztabu Głównego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1945–1947)*, wstęp i oprac. C. Brzoza, Kraków 2008.

przygotowania edycji dzienników czynności Naczelnego Wodza gen. broni Władysława Sikorskiego¹¹⁰.

Omawiając stan badań nad dziejami wojska PSZ nie można pominąć dokonanej obcej historiografii ostatnich trzech dekad. Wśród opracowań poświęconych kampanii włoskiej wyróżniają się publikacje Petera Caddicka-Adamsa, Matthewa Parkera i Harveya Sarnera dostrzegające polski wysiłek zbrojny¹¹¹. Z kolei w odniesieniu do kampanii w północno-zachodniej Europie cenne są ustalenia Paula Latawskiego i Briana A. Reida, które dotyczą polskiej 1 Dywizji Panczernej¹¹². W ostatnich latach na temat intrygi, której

¹¹⁰ *Dziennik czynności Naczelnego Wodza gen. Władysława Sikorskiego*, t. 1, 30 VIII 1939–31 VII 1940, wstęp i red. J. Rabiński, oprac. J. Rabiński, E. Rzczkowska, J. Kowalska, Lublin 2016.

¹¹¹ P. Caddick-Adams, *Monte Cassino. Ten Armies Hell*, London 2012, 2013; idem, *Monte Cassino. Piekło dziesięciu armii*, Kraków 2014; M. Parker, *Monte Cassino. The Hardest Fought Battle of World War II*, London 2003; idem, *Monte Cassino. Opowieść o najbardziej zaciętej bitwie II wojny światowej*, Poznań 2005; H. Sarnier, *General Anders and the soldiers of the Second Polish Corps*, Cathedral City 1997; idem, *General Anders i żołnierze II Korpusu Polskiego*, Poznań 2002; idem, *Zdobywcy Monte Cassino. General Anders i jego żołnierze*, Poznań 2006. Ponadto opracowania innych autorów: R. Atkinson, *The Day of Battle. The War in Sicily and Italy 1943–1944*, London 2008; T. R. Brooks, *The War North of Rome June 1944 – May 1945*, Cambridge 2003; E.F. Fisher jr, *Mediterranean Theater of Operations. Cassino to the Alps*, Washington 1993; M. Zuehlke, *Gothic Line. Canada's Month of Hell in World War II Italy*, Vancouver 2006; idem, *The Liri Valley. Canada's World War II Breakthrough to Rome*, Vancouver 2001. Recenzja opracowania M. Parkera: T. Kondracki, *Monte Cassino. Opowieść o najbardziej zaciętej bitwie II wojny światowej*, „Dzieje Najnowsze” 2005, nr 4, s. 248–252.

¹¹² P. Latawski, *Polish Exile Armies 1939–45. Manpower and Military Effectiveness*, [w:] *Exile Armies*, ed. M. Bennett, P. Latawski, New York 2005; idem, *The Falaise Pocket*, Stroud 2004; B.A. Reid, *No holding back. Operation Totalize, Normandy, August 1944*, Toronto 2005. Ponadto opracowania innych autorów: P. Beale, *The Great Mistake. The Battle for Antwerp and Beveland Peninsula, September 1944*, Stroud 2004; J. Buckley, *British Armour in the Normandy Campaign 1944*, Abingdon 2004; J. English, *The Canadian Army and the Normandy Campaign. A Study in the failure of High Command*, New York 1991; R.A. Hart, *Clash of Arms*, Mechanicsburg 2003; S. Hart, *Road to Falaise*, Gloucestershire 2004; M. Zuehlke, *Terrible Victory. First Canadian Army and the Scheldt Estuary Campaign September 13 – November 6, 1944*, Vancouver 2008. Przegląd literatury na temat Polskich Sił Zbrojnych w języku angielskim: A.M. Peszke, *An Introduction to English Language Literature on the Polish Armed Forces in World War II*, „Journal of Military History” 2006, nr 4, s. 1029–1064.

ofiara padł gen. Sosabowski pisali Lloyd Clark, który uwypuklił negatywną rolę gen. Fredericka Browninga oraz William F. Buckingham, który poświęcił 1 Samodzielnej Brygadzie Spadochronowej cały rozdział¹¹³. Na temat Cichociemnych i polskiej sekcji Special Operation Executive, w tym planów użycia brygady spadochronowej pisali Michael Foot, William Mackenzie i Ian Valentine¹¹⁴. Ważne z punktu widzenia ewentualnego udziału wojska PSZ w ewentualnym konflikcie ze Związkiem Sowieckim jest również opracowanie poświęcone brytyjskiemu planowaniu strategicznemu¹¹⁵. Schyłek funkcjonowania polskich oddziałów wojskowych stał się tematem opracowania Michaela Hope'a¹¹⁶.

Z kronikarskiego obowiązku należy wymienić także opracowanie Evana McGilvraya, które ukazało się w 2005 roku, a rok później pojawił się jego polski przekład¹¹⁷. Niestety, liczne błędy i rażące uproszczenia dyskwalifikują to opracowanie, które w Polsce doczekało się krytycznej recenzji literata próbującego zajmować się dziejami kawalerii polskiej, w tym kawalerii pancerniej¹¹⁸.

Działania strony niemieckiej przedstawiają autorzy niemieccy, w tym uczestnicy tamtych wydarzeń. Co ciekawe, wspomnienia i opracowania

¹¹³ L. Clark, *Arnhem. Operation Market Garden, September 1944*, Toronto 2000; W. F. Buckingham, *Arnhem 1944*, Stroud 2002.

¹¹⁴ M.R.D. Foot, *SOE. The Special Operation Executive 1940–1945*, Lanham 1984; W. Mackenzie, *The Secret History of SOE. The Special Operation Executive 1940–1945*, London 2000; I. Valentine, *Station 43. Audley End House and SOE's Polish Section*, London 2004, 2006. To ostatnie opracowanie przetłumaczono na język polski: *Baza 43. Cichociemni*, Warszawa 2005.

¹¹⁵ J. Lewis, *Changing Directions. British Military Planning for Post-War Strategic Defense 1942–1947*, London 2003.

¹¹⁶ M. Hope, *The Abandoned Legion. A Study of the Background and Process of the Post-War Dissolution of Polish Forces in the West*, London 2005.

¹¹⁷ E. McGilvray, *The Black Devil's March. A Doomed Odyssey. The 1st Polish Armoured Division 1939–45*, London 2005; idem, *Marsz czarnych diabłów. Odyseja Dywizji Pancerniej generała Maczka*, Poznań 2006.

¹¹⁸ B. Królikowski, *Marsz czarnych diabłów*, „Nowy Przegląd Kawalerski” 2007, nr 21, s. 42–43; idem, *Kres ułańskiej epopei. Szkice z dziejów kawalerii rozpoznawczej i pancerniej Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1947*, Lublin 2007.

generałów i oficerów, w tym również Waffen-SS¹¹⁹ należy uznać za znacznie bardziej obiektywne i wyważone w ocenach niż publikacje niektórych badaczy¹²⁰. W odniesieniu do zmagañ pod Monte Cassino ważne są prace poświęcone niemieckim wojskom powietrznodesantowym i górskim¹²¹. W ostatnich latach pojawiły się na rynku polskim opracowania autorstwa Michaela Reynolda¹²² oraz Richarda Hargreavesa traktujące o wojskach niemieckich w Normandii¹²³.

Podsumowując należy wskazać, że pomimo przyrostu publikacji na temat wojska PSZ problematyka ta w historiografii polskiej, w porównaniu do chociażby tematyki kampanii polskiej 1939 roku, stanowi obszar eksploracji naukowej stosunkowo wąskiej grupy naukowców i miłośników. Niemniej jednak odnotowuje się stały przyrost publikacji. Jedną z dominujących tendencji ostatnich dekad jest nurt wspomnieniowy, na który składają się zarówno wznowienia publikacji emigracyjnych, jak i wspomnienia opublikowane po raz pierwszy. Większość monografi naukowych stanowią wartościowe pozycje. Są również i takie, które pomimo niezłego poziomu, jaki reprezentowały w momencie wydania, nie przetrwały próby czasu. Niestety, pojawiają się również opracowania ewidentnie słabe. Godnym podkreślenia jest zauważalny w XXI wieku stały przyrost edycji kolejnych źródeł.

¹¹⁹ H. Meyer, *Kriegsgeschichte der 12. SS-Panzerdivision „Hitlerjugend”*, Osnabrück 1987; idem, *The History of the 12th SS Panzerdivision „Hitlerjugend”*, London 1994; idem, *The 12th SS. The History of the Hitler Youth Panzer Division*, Mechanicsburg 2005; idem, *Najtwardsi z twardych. Historia 12. Dywizji Pancerniej SS Hitlerjugend, cz. 2*, Gdańsk 2015; K. Meyer, *Genadiere*, Munich 1955; idem, *Grenadiers. The Story of Waffen SS General Kurt „Panzer” Meyer*, Mechanicsburg 2005.

¹²⁰ W. Tieke, *In the Firestorm of the Last Years of the War. II. SS-Panzerkorps with the 9. and 10. SS-Divisions „Hohenstaufen” and „Fruntsberg”*, Winnipeg 1999.

¹²¹ R. Böhmler, *Monte Cassino*, Frankfurt am Main 1956; R. Kaltenecker, *Die deutsche Gebirgstruppe 1935–1945*, München 1989; H. Wilhelmsmeyer, *Der Krieg in Italy 1943–1945*, Graz 1995.

¹²² M. Reynolds, *Stalowe piekło. 1. Korpus Pancerny SS w Normandii*, Warszawa 2007; idem, *Ludzie ze stali. II Korpus Pancerny SS w Normandii, Ardenach i na froncie wschodnim*, Warszawa 2008.

¹²³ R. Hargreaves, *The Germans in Normandy. Death a Terrible Harvest*, Barnsley 2006; idem, *Niemcy w Normandii. Śmierć zebrała straszne żniwo*, Poznań 2009.

